nu jaħbtu żewġ kurrenti. U dan hu msaħħah mill-isem Tal-Għażżenin, li hu t-taħsîra ta' *Thalassanejn*, jiġifieri ż-żewġt ibħra. Abela kien imgħaġġel wisq biex ixandar il-fehma tiegħu, u ma qagħadx minn qabel iqisha u jiżinha.

Kif jista' jingħaraf mill-ktieb ta' Abela (Descrittione di Malta), faċċata 235, ir-raġunijiet li ġiegħluh jemmen li l-ġifen ta' San Pawl waħal il-Mistra, huma (1): il-qlib ħażin mill-Grieg għal-Latin tal-kliem tal-*Atti*, fejn hemm miktub li l-baħrin *telqu lilhom infushom mal-baħar* (committebant SE mari) u mhux kif kellu jinkiteb, li *telqu l-ANKRI fil-baħar*, bħal ma hemm miktub fil-Grieg. U (2): it-tismija fil-manuskritt tal-*Atti* bil-Għarbi li hemm Ruma (fil-Propaganda Fide), li l-ġifen ta' San Pawl, f'Malta, ħabat *bejn żewġ għerien.*

Imma (1), imqar li kieku l-qlib bil-Latin kien tajjeb, il-qofol huwa l-imkien fejn kien marbut il-ġifen bil-leji. Kieku l-ġifen kien marbut aktar qrib Buġibba milli qrib il-Gżejjer, u kieku l-baħrin telqu l-ġifen imur mal-baħar, kien jibqa' dieħel il-ġewwa, mhux jintafa' mir-riħ għan-naħa tal-Mistra. U (2) f'Tal-Għażżenin ukoll hemm żewġ għerien; jekk il-manuskritt Għarbi hu ta' min jorbot fuqu, kif jista' juri Abela li l-għerien tal-Mistra, mhux l-għerien Tal-Għażżenîn, li huma msemmija?

Għalhekk u la l-Mistra anqas il-Gżejjer ma għandhom x'jaqsmu mal-Miġja ta' San Pawl f'Malta. Abela kiteb fis-sena 1647, u huwa ta' min jagħdru, imma l-Maltin tal-lum, li jibqgħu jimxu fuq l-għelt tiegħu, mhumiex ta' min jagħdirhom. U meta jwebbsu rashom f'dan il-għelt u jgħidu dan lil barranin, xejn ma jkunu jgħinu biex iżidu l-prestiġju ta' dil-Gżira.

ELSIE.

IL-GROTTA TA' SAN PAWL TAR-RABAT

1 — JEKK SAN PAWL ĠIEX TASSEW MALTA

Ġie żmien li l-għorrief tmerew bl-aħrax bejniethom fuq jekk San Pawl ġiex hawn, f'Malta tal-Mediterran, inkella marx fi gżira oħra, Meleda, li qegħda fil-baħar Adrijatku. Dak iż-żmien, il-kittieba, jew l-għorrief kienu jiġbdu lejhom wisq, aktar milli jiġbdu lejhom il-kittieba tal-lum. Kienu jqabbdu dufrejhom f'sifja, biex iġiegħlu lil min jemmen li għandhom raġun, għal kemm drabi jkunu jafu li ma għandhomx. Il-lum ma għadux wisq hekk. Is-sewwa tal-istorja hu wisq aktar meqjum milli kien dak iż-żmien.

Għal dan, illum, kulħadd jemmen li San Pawl ġie Malta tal-Mediterran għax ta' dan hemm raġunijiet sħaħ. Li sata' mar Meleda hemm kemm ir-raġuni wkoll, imma m'humiex raġunijiet sħaħ, għax kollha b'xi biċċa nieqsa. Bħalli kieku San Luqa kiteb li kienu jbaħħru f'baħar jgħidulu Adrija, jiġifieri l-Adrijatku, fejn hemm il-gżira ta' Meleda; imma din ma hix raġuni sħiħa, għax dak iż-żmien kienu jgħidulu Adrija l-baħar kollu, minn hemm fuq sa Sqallija u Malta, u ta' dan hemm id-dokumenti. Biċċa raġuni oħra hi tal-lifgħa: għax Malta ma hawnx issa, anqas qatt ma kien hawn, lifgħat. Imma l-lifgħa mhux

b'saħħa li kienet ta' Malta. Setgħet ġiet mal-ħatab li xtraw il-Maltin ta' dak iż-żmien minn Tripli jew mill-Greċja; bħal ma' jiġu l-ġrieden fl-imriekeb, jistgħu wkoll jiġu s-sriep u l-lifgħat. Castagna, fl-Istorja ta' Malta li kiteb (faċċata 6) isemmi li darba hawn Malta, mal-merkanzija, ġie serp minn Venezja mhux kbir bi ftit. U ftit snin ilu ġewwa ajruplan, Ħal-Luqa, sabu serp li ma hawnx bħalhom Malta; u wieħed minn dawk li jagħmlu l-għamara, il-Ħamrun, ftit żmien ilu, sab serp ħaj, jew lifgħa Malta għal ħabta ta' nofs Novembru, u s-sriep u l-lifgħat malli jibda l-ksieħ jidħlu ġewwa xi ħaġa biex jgħaddu x-xitwa reqdin), hi ħaġa żgħira kemm tista' tkun.

Raġuni sħiħa li San Pawl ġie Malta hi, li kif kiteb San Luqa wkoll, mill-gżira li kienu fiha, siefru fuq ġifen li kien ġie minn Lixandra u sejjer Ruma. Imma ġifen li mill-Eġittu jkun sejjer Ruma ma jgħaddix mill-Jugoslavja fejn qiegħda Meleda, għax hemm mhix triqtu. Jgħaddi minn Malta tal-Mediterran. San Luqa kiteb

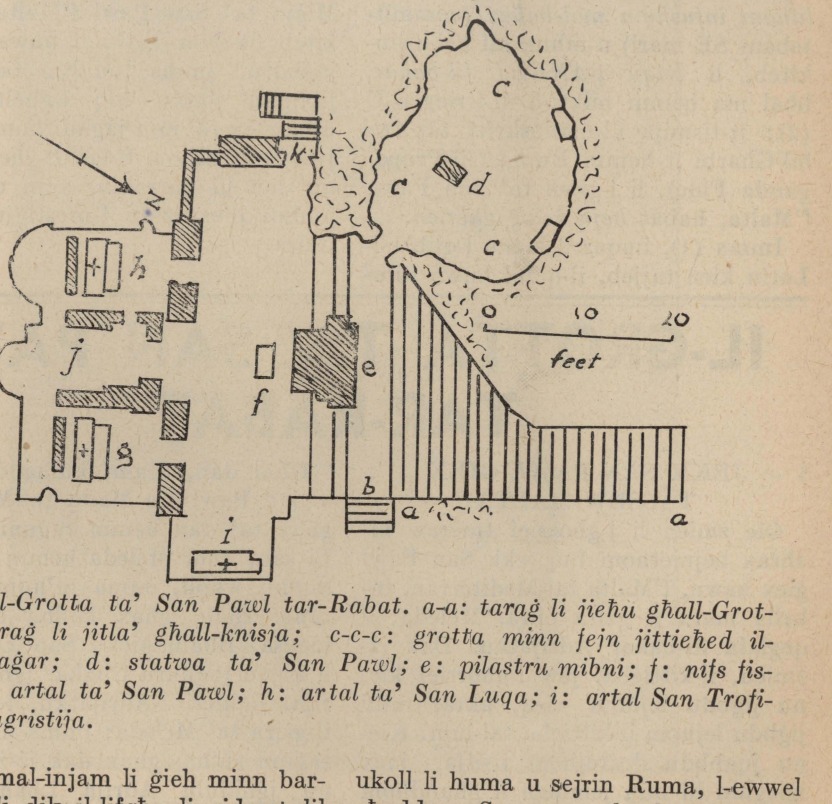

Pjanta tal-Grotta ta' San Pawl tar-Rabat. a-a: taraġ li jieħu għall-Grotta; b: taraġ li jitla' għall-knisja; c-c-c: grotta minn fejn jittieħed il-frak tal-ħaġar; d: statwa ta' San Pawl; e: pilastru mibni; f: nifs fis-saqaf; g: artal ta' San Pawl; h: artal ta' San Luqa; i: artal San Trofimu; j: sagristija.

x'kienet, mal-injam li ġieh minn barra. Mela li dik il-lifgħa li gidmet lil San Pawl li kienet ġewwa l-qatta tal-ħatab li hu xeħet fin-nar, li kien miġjub minn barra (il-lifgħa kienet daħlet torqod fiha, għax San Pawl ġie ukoll li huma u sejrin Ruma, l-ewwel għaddew Serqusa mbagħad Reġġu. Imma kieku kienu ġejjin minn Meleda, l-ewwel kienu jgħaddu Reġġu mbagħad Serqusa, jew aħjar, Serqusa ma kienu jgħaddu xejn, għax mhix

fi triqthom. Għaliex jibqgħu neżlin s'hemm isfel bla ma jkun meħtieġ?

Mela San Pawl, l-akbar Appostlu fost kollha, ġie hawn Malta. U mhux ġie biss, imma għadda hawnhekk xejn inqas minn tliet xhur.

Tliet xhur, għal San Pawl, bniedem li ma għandux heda, dejjem jiġri minnaħa għall-oħra jaħdem ix-xogħol tiegħu li jħabbar il-Vanġelu, huwa

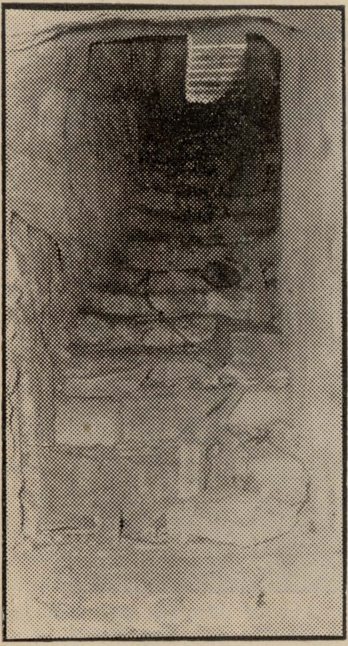

Ir-Rabat, Malta. It-Taraġ Imqaddes li minnu kien jitla' u jinżel san Pawl meta jmur jgħallem lil Maltin u jfejjqilhom il-morda. Jinsab ħada l-istatwa tal-qaddis, maġenb il-Grotta.

żmien twil sewwa. X'għamel mela f'Malta San Pawl, ma' tul dawk it-tliet xhur? Qagħad xi mkien sieket u hiedi? Ma jistax ikun! Min jaf kemm xogħol għamel u kemm ħidma ħadem, għad li San Luqa li kien miegħu, minn dan kollu ma jsemmi xejn. Żewġ ħwejjeġ biss kitbilna San Luqa; żewġ ħwejjeġ qosra u maħsuba, u mdaħħlin ġewwa xulxin: San Pawl għamel il-ġid lil Maltin għax fejqilhom il-morda kollha (Atti, XXVIII, 9) u l-Maltin għamlu l-ġid lil San Pawl, għax qabel ma siefer għabbew lilu u lil sħabu b'kull ma kienu jeħtieġu għat-triq (hemm ukoll, vers 10); jiġifieri San Pawl u l-Maltin saru benefatturi ta' xulxin.

Imma għalkemm irqaqat San Luqa na kitbilniex, fuq kif għadda t-tliet xhur tiegħu San Pawl f'Malta, fuq dan nistgħu niġbru qatigħ frak u nqegħduh ħada xulxin u nqabbluh u nkunu nafu ħafna. Niftiehmu sewwa: il-frak irid ikun jaqbel, għax jekk ma jkunx, ma jiswilna xejn. Bħallikieku, nafu tajjeb il-karattru ta' San Pawl, għax hu kiteb għadd ta' ittri, li għadhom fid-dinja, u naqrawhom kull meta rridu, u fihom wisq drabi semma lilu n-nifsu. U nafu wkoll l-istorja tiegħu u d-drawwiet u l-liġijiet ta' dak iż-żmien. U għandna kotra kbira ta' għidut jew *tradizzjonijiet*, fuqu, jiġri f'Malta. Jekk dan il-għidut jaqbel mal-karattru ta' San Pawl u mad-drawwiet u mal-liġijiet u mal-istorja ta' dak iż-żmien, hu ta' min jemmnu; jekk le, ta' min iħallih.

Waħda mit-*tradizzjonijiet* il-kbar li hawn Malta, hi li San Pawl meta kien hawn kien jgħammar ġewwa grotta mħaffra fil-blat fil-ġenb il-barrani tal-foss tal-belt il-kbira ta' dak iż-żmien. U fuq dan sa naraw xi ħaġa fil-qosor f'dil-kitba ta' hawnhekk.

II — L-IMDINA FI ŻMIEN SAN PAWL

Ir-Rumani ħadu Malta minn għand il-Kanghanin ta' Kartaġni fis-sena qabel Kristu 216, fiż-żmien li Kartaġni kienet tħabbatha ma' Ruma fis-

saħħa u fiċ-ċiviltà. Billi Malta qegħda qrib sewwa minn Kartaġni, kienet ukoll 'il quddiem ħafna fiċ-ċiviltà, u għal dik li hi saħħa kienet torbot fuq ommha, Kartaġni. Għal dan ir-Rumani wara li ħadu Malta kienu jgħodduha bħala sieħba ta' Ruma, m'hux bħala mirbuħa minnha, u ħallewha taħkem lilha nfisha bil-liġijiet li tagħmel hi.

Għal kemm Titu Sempronju dak li minn dak il-ġidd. Għalhekk ir-Rumeta ħadu Malta ma kellhomx x'jibdlu wisq; l-aqwa li għamlu semmew l-allat Kanghanin bl-ismijiet tal-allat tagħhom, jiġifieri Melqart semmewh Jupiter u Astart semmewha Juno, u hekk.

Għeliem ieħor ta' kemm kienet 'il quddiem Malta meta ħaduha r-Rumani huwa l-kobor tal-belt ewlenija jew *kapitali* ta' Malta ta' dak iż-

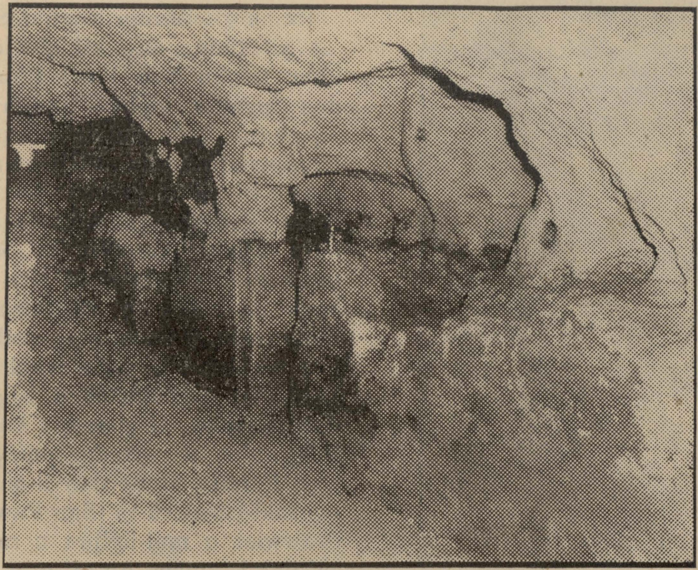

Ir-Rabat, Malta. Ħabs antik qrib il-Grotta ta' San Pawl. Jidhru l-imrâbat fil-belt fejn kienu jorbtu l-priġunieri.

ħa Malta, għadd ta' suldati li qabad li ma kellhomx biex jinfdew, ħadhom u biegħhom kif kienet id-drawwa, jidher li n-nies ta' darhom ma nibixhomx, u baqgħu hawn għal xogħolhom, min hu għani, jegħna, u min hu ħaddiem, jaħdem. Ara kemm hu hekk, li għal ħabta ta' xi erbgħin sena qabel Kristu, wieħed Grieg ta' Sqallija li ġie żar Malta u kiteb fuqha, qal li kienet kolonja Kanghanija, ara kemm in-nies kienu qishom kollha żmien. Il-bliet ewlenija dak iż-żmien kienu jkunu żgħar, saħansitra meta l-pajjiż ikun kbir, waqt li għad li Malta żgħira, il-belt ewlenija tagħha kienet imsawra sewwa, u kbira mill-ewwel tagħha. Li l-Imdina kienu bnewha l-Kanghanin, m'hux ir-Rumani, jidher għax qegħda fuq ras ta' ħanek ġebli fuq għolja, kif kienu jibnu bliethom il-Kanghanin u n-nies tal-ġidd tagħhom, waqt li r-Rumani kienu jħobbu jibnu bliethom fl-ishla u l-

wetgħat. Li l-Imdina kienet kbira mill-ewwel tagħha, m'hux kabbruha wara, jidher l-ewwel, għax foss wieħed għandha, u t-tieni għax minn dal-foss 'il ġewwa qatt ma ngħad li nsabu qbur. Biex insemmu belt waħda, Ġerusalemm minn David sa Kristu, medda ta' xi elf sena, kabbruha naqra naqra, erba' jew ħames darbiet. Issa l-kobor tal-belt ewlenija jfisser li kien hawn għadd kbir ġmielu ta' nies għonja, għax il-belt il-kbira kienet tkun l-aktar għan-nies l-għonja, m'hux għall-bdiewa u r-rgħajja u s-sajjadin.

Kemm kienet kbira l-Imdina (il-Griegi u r-Rumani kienu jsemmuha *Melita*, imma hawn insemmuha Imdina, biex naqtgħu qasir) fi żmien ir-Rumani, dejjem kif ħallewha l-Kangħanin, għadu sal-lum magħruf sewwa, għax il-foss tagħha għadu jidher minn tarf sa tarf. It-tul tiegħu, kif jgħid Manwel Caruana (għax jien ngħid għalija ma qistux) hu ta' elfejn u sitt mitt xiber (2,600) u l-wisa' tiegħu tnejn u tmenin (82) u l-għomq jew *fond* tiegħu tnax (12). Il-foss ma kienx mad-dawra tagħha kollha, għax ma kienx hemm għal fejn billi n-naħa tax-Xmiel, tax-Xerq u tal-Għarb is-sur tagħha kien mibni fuq blat għoli. Il-foss kien biss in-naħa tal-Qibla, jew Nofsinhar, għax hemm is-sur kien mibni fuq is-sehel, m'hux fuq il-blat għoli, billi l-ħanek ġebli li semmejna l-ewwel kien jibqa' sejjer, għoli wieħed lejn Binġemma u Wied-il-Luq kif għadu jidher sal-lum. Il-foss, kif għadu jidher jibda minn wara l-isptar ta' Sawra f'naħa jgħidulna t-Tribuna, u jibqa' sejjer għal ġnien ta' Buleben u hemm jaqta' ftit, għax hemm, fejn issa hemm it-trik tal-Buskett, kien hemm wieħed mill-bibien tal-belt. Jarġa' jibda minn fejn issa d-Dar tal-Azzjoni Kattolika u jibqa' sejjer għan-naħa tal-Knisja ta' San Pawl, li hi mibnija ġewwa dak il-foss. Hemm kien jarġa' jaqta' għax kien hemm il-bieb tan-nofs, u aktarx il-bieb l-ewlieni, tal-belt, li 'l ġewwa minnu kien hemm il-misraħ u minnu 'l ġewwa l-"cardo maximus," jiġifieri t-triq ewlenija, li fil-misraħ u fiha kienu jagħmlu s-suq tal-biegħa ż-żgħira, bħal frott u ħaxix u hekk, u 'l barra mill-misraħ (jiġifieri barra l-bieb tal-belt), is-suq tal-biegħa kbira, bħal ngħaġ u mogħoż u baqar u xkejjer ta' qamħ, kif għadhom jagħmlu fi bliet oħra ta' ġidd il-Kanghanija. Il-foss hemm kien jarġa' jibda, minn fejn issa jgħidulu l-Ħofra, quddiem il-Knisja ta' San Pawl, u jibqa' sejjer lejn l-Egħriexem, u nofs triq fejn il-lum tibda Triq Manwel Vitale kien hemm bieb ieħor. Imbagħad jarġa' jibda u jintemm għal kollox qrib fejn hemm il-lum il-knisja żgħira ta' Santa Marija ta' Qasgħa, għax hemm is-sur kien jarġa' jkun mibni fil-għoli, fuq il-blat.

Mis-sena 216 qabel Kristu, meta r-Rumani ħadu Malta, sas-sena 60 wara, meta ġie Malta San Pawl, tgħodd l-erba' snin nieqsa li hemm, jagħmlu 280 sena. Ma' tul dawn is-snin kienu ġew joqogħdu hawn għadd kbir ġmielu ta' Rumani għonja, kif jixhdu l-fdalijiet tad-djar sbieħ tagħhom li nsabu kemm-il naħa. Bis-saħħa ta' dawn kienu nbnew xi knejjes lill-allat ta' Ruma u kien hemm xi niċeċ u xi ġonna bi statwi tar-rħam li uħud minnhom insabu u qegħdin għal wiri fil-Mużewijiet. Imma l-qofol tan-nies kienu għadhom Kangħanija, għal hekk meta ġie San Pawl, in-nies li għenuh jeħles mill-għarqa, lilu u 'l sħabu, San Luqa li kienu miegħu semmihom barbrin. Nies li jaħdmu fir-raba' u rgħajja u sajjieda, kienu jitħaddtu bil-lsien Kanghani mħallat b'xi kelma Griega u Latina, mhux bl-ilsien mirqum tal-Ellenin.